

RECENSIES

DE OORLOG ALS KUNSTWERK

C. von Clausewitz, *Over de oorlog*, Bussum, Het Wereldvenster, 1982, 240 blz. ISBN 90 293 9714 4.

Op 16 november 1831 – twee dagen na Hegels dood – overleed de Pruisische generaal en auteur Carl von Clausewitz (° 1780). In de daarop volgende jaren verscheen postuum zijn onvoltooid gebleven werk *Vom Kriege* (Over de oorlog, 1832–1834). In deze studie, geschreven in de schaduw van de Napoleontische oorlogen, analyseert de auteur op een indringende wijze, diverse facetten van de oorlogvoering. De aard en de strategie van de oorlog, het gevecht, de strijdkrachten, de verdediging, de aanval en het krijgsplan, zijn zovele onderwerpen die uitgebreid aan de orde komen in de acht boeken die samen *Vom Kriege* vormen. Dit 'magnum opus' beleefde ondertussen talrijke herdrukken en vertalingen (zo werden onlangs nog de eerste drie boeken van *Vom Kriege* opnieuw in het Nederlands uitgegeven) en men kan stellen dat nu, meer dan honderdvijftig jaar na de publicatie, het rond dit complexe werk nog steeds niet stil is geworden.

In de bestaande literatuur werden reeds bij herhaling de filosofische en historische dimensies van dit werk belicht. Tegenover de bestaande abstracte theorieën over het verloop van het krijgsgeschiedenis waarbij de strategie gereduceerd werd "tot een dogmatische leer van meetkundig te bepalen lijnen en punten, waarop de operaties gebaseerd zouden moeten worden", (p. 13) stelde Clausewitz zijn fundamenteel historische methode. Iedere tijd heeft zijn eigen oorlogen en dus ook zijn eigen krijgstheorie en de concrete ervaring die elke oorlog oplevert moet de theorie permanent kunnen bevruchten en veranderen. "De theorie moet daarom haar kritiek in zich dragen : zij moet zich ontdoen van ieder 'schematisme' om steeds theorie te zijn van de praktijk van de werkelijke strijd." (p. 14) Uit deze in wezen Hegeliaanse methodologie resulteert onder meer dat Clausewitz de toevalsfactor in de rationele oorlogsvoering weet in te passen. De geniale bevelhebber is dan degene die van het toeval maximaal weet gebruik te maken en die op die manier niet meer de theorie volgt, maar haar veeleer schept. Of met andere woorden, in Clausewitz' optiek, is de geniale veldheer nooit een dogmaticus maar steeds een scheppend kunstenaar. Dat met deze laatste omschrijvingen Napoleon voluit op de scène komt, brengt ons tot een volgende, belangrijke karakteristiek van *Vom Kriege*, met name het inzicht dat dit boek in meer dan een opzicht een spiegel geeft van de toenmalige tijdsvernieuwing. En dat deze een vruchtbare voedingsbodem was voor een omwenteling in het denken over de oorlog, behoeft geen betoog. In hetgeen volgt zal een aantal van de toen renoverende omstandigheden die Clausewitz geïnspireerd hebben én die tegelijk hun schaduw nog op onze tijd laten vallen, in het licht worden gesteld.

De Franse Revolutie en de Napoleontische tijd vormen in onze Westerse geschiedenis een scharnierperiode waarin de politieke, maatschappelijke en militaire situatie in Europa, grondig werd gewijzigd. Mede op de rug van een steeds groeiende doorbraak van de 'Rede' die aan de achttiende eeuw het wat vleiende

epitheton van 'Aufklärung' heeft bezorgd, en geruggesteund door het succes van de Amerikaanse opstand (1773-1783), verbrak de Franse burgerij het bestuursmonopolie van koning en adel. Vrijwel onmiddellijk werd deze vernieuwing geradicaliseerd door een volksbeweging waarop een tijd volgde van allerlei politieke experimenten die uiteindelijk (vanaf 1799) gekanaliseerd werden in het democratisch en militair caesarisme van Napoleon. Eens zover, bleek welk geducht militair potentieel hiermee vrijkwam voor die bevelhebber die kon inzien welke nauwe band er bestond tussen oorlogvoering en politiek. In het hoofdstuk dat Clausewitz wijdt aan het 'krijgskundig genie' (p. 71), heeft de auteur dit duidelijk ingezien: "Om een gehele oorlog of de grootste operatie daarin, die we veldtocht noemen, tot een goed en schitterend einde te voeren is een groot inzicht vereist in de staatkundige verhoudingen op hoog niveau. Oorlogvoering en politiek vallen op dit punt samen, en de veldheer wordt tegelijkertijd staatsman." Napoleon was zowel het een als het ander en heeft het revolutionaire élan als motor gebruikt voor een echte *levée en masse* waarbij alle 'citoyens' het tricolore Frankrijk konden verdedigen. Een dergelijk leger van burgers, geleid door een militair genie als Napoleon Bonaparte, was geen partij voor de achttiende-eeuwse legers uit de periode van de 'kabinetsoorlogen'. Tegen de beroeps-soldaat bracht Napoleon de patriot in het veld, en tegen de op grond van hun adellijke afkomst bevelvoerende officieren, plaatste de Franse keizer bevelhebbers die omwille van hun bekwaamheid waren gekozen. Verder werd het ook duidelijk dat enkel een massaal volksleger het zonder het gesloten gelid en de strategische gebondenheid aan de bevoorradingsdepots kon stellen en namelijk kon overgaan tot het requisitiestelsel en het tirilleren. Deze inzichten die in het begin van de negentiende eeuw door Napoleon in de praktijk werden omgezet, leefden ook bij de Pruisische hervormers Freiherr Von Stein, Scharnhorst en Gneisenau. Clausewitz die uit deze kringen komt, heeft dan deze ideeën waarin maatschappelijke hervormingen en de reorganisatie van het leger en de oorlog elkaar diep beïnvloeden, tot basis genomen van zijn *Vom Kriege*. Deze intellectuele synthese toont nu een dubbelslachtigheid waarvan noch de auteur noch zijn collega's hervormers zich in die tijd van vurige veranderingen, blijkbaar bewust waren. Bedoeld wordt het feit dat een op zich gerechtvaardigd hervormingsproces, dat de politieke gelijkheid onder de burgers bevorderde, in de handen van Napoleon en de Pruisische hervormers gekoppeld werd aan een vorm van totale oorlogvoering. In feite werd hier de beslissende stap gezet naar de grote nationaliteitsoorlogen waar nationalisme en militarisme elkaar de hand reikten. De laatste grote oorlog in deze reeks ligt amper een goede veertig jaar achter ons. Vanuit dit standpunt bekeken, is het frappant om vast te stellen hoe denkbeelden uit de Eeuw der Verlichting gekoppeld werden aan waarden en doelstellingen die in wezen irrationeel zijn zoals het nationalisme en het hierbij horend patriotisme.

Deze vermenging blijkt ook uit Clausewitz' boek. Hiervoor werd er reeds op gewezen dat de goede bevelhebber een creatieve denker is. De auteur schrijft in dit verband nog dat men bij onbeschaafde en oorlogszuchtige volkeren, individuen met een krijgshaftige mentaliteit aantreft, maar geen grote veldheren. "Maar onder onbeschaafde volkeren treft men nooit een werkelijk groot veldheer aan, en uiterst zelden wat men een krijgskundig genie zou kunnen noemen, omdat daartoe de verstandelijke vermogens en ontwikkelingspeil moeten hebben bereikt dat een onbeschaafd volk niet kan bezitten. De grootste namen van

alle eens om hun krijgskunst beroemde volkeren vallen echter altijd pas in periodes van hoge beschaving." (p. 72) De oorlog dus als een zaak van het verstand waar, zoals Clausewitz, Napoleon laat zeggen, de veldheer geconfronteerd wordt met beslissingen die, mathematische problemen zouden vormen die voor een Newton of een Euler niet te min zouden zijn." (p. 90).

Dit nieuwe denken over de oorlog dat hand in hand ging met fundamentele en 'redelijk' verantwoorde veranderingen in het politieke en maatschappelijke vlak, heeft de oorlog ongetwijfeld op een hoger niveau van doeltreffendheid gebracht. In tegenstelling met de kabinetsoorlogen uit de achttiende eeuw die konden beschouwd worden als "een sport der koningen" (A.J. Toynbee) riep nu de verburgerlijking van de strijd, het fenomeen van de reeds genoemde totale oorlog in het leven. Op de slagvelden van het begin van de negentiende eeuw had Clausewitz kunnen zien tot welk een vernietigende kracht het nieuwe leger van Napoleon in staat was. Dit heeft de auteur ongetwijfeld gefascineerd, maar dan toch vooral als een technisch probleem. "Dat oorlogen, die met het gehele gewicht van de wederzijdse nationale kracht worden gevoerd, volgens andere principes moeten worden georganiseerd dan die waarbij alles werd berekend op grond van de verhoudingen tussen de beide staande legers, is gemakkelijk in te zien", schrijft hij tot besluit van het hoofdstuk *Over het karakter van de moderne oorlogen*. (p. 236) Hierbij blijft hij blind voor het feit dat dergelijk opgevatte oorlogen uiteindelijk drijven op heftige en oncontroleerbare nationalistische gevoelens. Zoals hij ook niet komt tot het inzicht dat de zegen die de grondwettelijke en parlementaire staatsvormen die in het spoor van de Revolutie, overal in Europa ontstaan, precies in gevaar wordt gebracht door het blijvend cultiveren van de oorlog als verlengstuk van de politiek, integendeel. Hij blijft de 'oorlogsdeugden' ophemelen en in wezen is er geen enkel verschil tussen zijn waardering terzake en die van de latere Pruisische opperbevelhebber en grote figuur tijdens de Frans-Duitse oorlog van 1870-71, Helmuth von Moltke. In verband met *De militaire deugd van het leger*, besluit Clausewitz: "Nu bestaat er in onze tijd nauwelijks een ander middel om de geest van het volk in die zin op te voeden dan juist de oorlog, en wel een oorlog die met stoutmoedigheid wordt gevoerd. Alleen daardoor kan deze weekheid des gemoeds, deze hang naar behaaglijkheid worden tegengegaan, welke een volk dat een periode van stijgende welvaart en verhoogde bedrijvigheid doormaakt, doen afglijden. Alleen wanneer volkskarakter en oorlogsgewenning elkaar in voortdurende wisselwerking wederzijds dragen, kan een volk hopen een stevige positie in de politieke wereld in te nemen." (p. 200). Enkele decennia later schreef von Moltke: "... in de oorlog ontplooiën zich 's mensen edelste deugden: moed en zelfverloochening, plichtsgetrouwheid, ... Zonder oorlog zou de wereld in het moeras van het materialisme verzinken." (Geciteerd bij: A.J. Toynbee, *Oorlog en beschaving*, Amsterdam, J.M. Meulenhoff, 1961, blz. 26).

In von Moltkes tijd was datgene wat zich in de Napoleontische periode reeds aankondigde voluit werkelijkheid geworden: massale en mobiele legereenheden die gebruik konden maken van de technische innovaties die de nationale industrieën hadden voortgebracht. Deze evolutie heeft Clausewitz wellicht voorzien, aan scherpzinnigheid ontbrak het hem immers niet. Dat hij toch niet gekomen is tot een veroordeling ervan is tot op zekere hoogte verklaarbaar: vanuit zijn situatie als beroepsofficier. Maar dit neemt niet weg dat deze beredeneerde uiteenzetting over de totaal-oorlog als een soort van rationeel kunst-

werk, precies daardoor een dehumaniserend document blijft.

Raoul BAUER

* * *

DE ZIN VAN HET MENSELIJKE ZIJN

Theo van Velthoven (red.), *Zin en zijn. Metafysische beschouwingen over het goede*. Baarn, Amboboeken, 1983 (Analen van het Thijmgenootschap, jaargang 71, nr. 3), 122 blz., ISBN 90 263 0625 3.

Het uitgangspunt van deze toch heel interessante bundel essays is een uitspraak van ETTY HILLESUM, een vrouw die in de holocaust werd vermoord, dat het leven mooi en zinrijk is. De auteurs, die de redacteur, de Amsterdamse hoogleraar middeleeuwse en christelijke wijsbegeerte Theo van Veldhoven heeft verzameld, scharen zich achter de *waarheid* van deze uitspraak. Zij gaan vanuit hun specifiek belangstellingsgebied dan afvragen hoe de zin en de zinvolheid van het zijn moet worden gedacht. Het resultaat is, zoals al gesteld interessant ... vanuit een *vak* filosofisch standpunt. Zo heeft Jan Calis het heel significant over de zin van de filosofische reflectie. Hij beoefent een ontologie of zijnsleer als metafysica, als een leer van het hoogste zijn. Helaas blijft alles zo abstract en formeel, zonder enige concrete thematisatie. De auteur die 'Troost en kritiek' wil beoefenen, blijft in een spel en een systematiek van concepten opgesloten, met niet zelden gemeenplaatsen als conclusie – zoals: "De zin van de werkelijkheid ligt niet voor het oprapen" (blz. 29). Waar blijft de *filo-phronèsis*?

J. A. Aertsen gaat in op de zin van een scholastieke stelling: 'Het zijnde en het goede zijn omkeerbaar'. De subtiele interpretatie van de auteur mondt gelukkig uit in een relationeel besluit: "De omkeerbaarheid van zijnde en goed bevat (...) de opgave van zichzelf-zijn ('zijnde') in relatie tot iets anders zijn ('goed')" (blz. 43). De werkelijkheid vraagt om een werkzaamheid in de wereld. Maar hier dringt zich de ethische vraag op: weten we wel waarom, zolang we niet weten wat we voor wie doen? Die ethiek als eerste (concrete) filosofie wordt hier niet beoefend.

Ronduit de interessantste bijdrage is van de hand van de eindredacteur. Niet alleen schreef hij een heel gemotiveerde inleiding met de verantwoording van het uitgangspunt, maar zijn eigenlijke essay, 'Het kwaad, menselijk en onmenselijk tegelijk', mag voor ons taalgebied ongetwijfeld als de meest gebalde synthese over dit thema worden beschouwd; de auteur geeft een zeer overtuigende interpretatie van de toch niet zo nieuwe opvatting dat het kwaad als een *zijnstekort* moet worden gezien.

Kan er in onze cultuur nog iets over zijn en zin gesproken worden zonder er de Oosterse spiritualiteit bij te betrekken? In dit bundeltje kennelijk niet. Ondanks onze onwennigheid hebben we toch iets gehad aan de bijdrage van B.M.J. Nagel: 'Het zelf (*atman*) als verborgen zin van ons bestaan'. Het artikel is een analyse en commentaar van een gesprek tussen Yajnavalkya en Maitreyi (Bṛhad-Araṇyaka Upaniṣad II, 4). Het geheel bevat voor ons de vruchtbare suggestie dat het zelf in elk singulier wezen de particuliere singulariteit overschrijdt,